

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ

Κωνσταντίνα Μπάδα*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία στοχεύει στο να δείξει ότι οι γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες και η μεθοριακότητα δεν αποτελούν απαραίτητα καθοριστικά στοιχεία της οικονομικής και πολιτισμικής καθυστέρησης του ορεινού κόσμου, δεν συνθέτουν δηλαδή αναγκαστικά τα αίτια της μη ομαλής ένταξης στις διαδικασίες της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού. Η μελέτη του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού τεκμηριώνει την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής που θεωρούμε ότι πηγάζει από τους περιορισμούς που θέτουν οι ίδιοι οι περιβαλλοντικοί παράγοντες, αλλά και από την προσαρμοστικότητα των συγκεκριμένων ορεινών κοινοτήτων στα γεωφυσικά ορεινά χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες που αυτά δίνουν. Σήμερα τα ίδια στοιχεία εμφανίζονται να αποτελούν τις «σταθερές» πάνω στις οποίες δομείται η τοπική πολιτισμική ταυτότητα και εκδηλώνεται η δυναμική της, με λογικές μάλιστα προσαρμογής που διαφέρουν από τις προβλεπόμενες από τους ερευνητές ή από τους υπεύθυνους για τη χάραξη της αγροτικής πολιτικής.

*The Cultural Identity as Component
of a Viable Mountainous Development.
The Example of Zagori*

Konstantina Bada

ABSTRACT

The present work aims to show that the environmental factors and the 'frontierment' do not constitute essentially the decisive elements of the economic and cultural underdevelopment of the mountainous world. Also these factors do not obligatorily compose the reasons of non-normal integration in the processes of development and modernisation. The study of the cultural system of Zagori shapes it as a place totally interrelated with the adaptability of the mountain people to the meaning of the mountainous, of their cross-border co-operation and communication and of their mobility. In our days the above characteristics appear to compose the 'stabilities' on which the local cultural identity is constructed and its dynamic is revealed. The paper concludes that the endogenous power of the local agricultural communities enables them to show resistance against the established procedure of their assimilation.

* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Για τις νεότερες ενέργειες που αναγνωρίζουν τις ιδιαίτερες συνθήκες και τα προβλήματα των ορεινών περιοχών και αντανακλούν τις νέες προσεγγίσεις για την ανάπτυξή τους βλ. Ευστράτογλου-Τοδούλου 1999. Επίσης τα υπό εκτύπωση *Πρακτικά του 3ου Διεπιστημονικού-Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου «Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και πράξη»*, που πραγματοποιήθηκε από το Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας του ΕΜΠ για την προστασία και ανάπτυξη του ορεινού περιβάλλοντος και των τοπικών ευρωπαϊκών πολιτισμών (Μέτσοβο, 7-10 Ιουνίου 2001).

2. Η τελευταία αποτυπώνεται στο τοπίο και στον τόπο, στον τρόπο δηλαδή ιδιοποίησης του περιβάλλοντος και της διαμόρφωσής του σε «ανθρωπογενές», στην κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, τη δημόσια και ιδιωτική οικιστική δόμηση, το επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων κ.τ.λ.

3. Σημειώνεται συνοπτικά ότι η έννοια της «ολοκληρωμένης αγροτικής ανάπτυξης» παραπέμπει πρωτίτως στη γεωργία. Η τελευταία ωστόσο, για να είναι σήμερα επαρκής και με αναπτυξιακή προοπτική, έχει διευρυνθεί και προς άλλες συμπληρωματικές δραστηριότητες που την καθιστούν πολύπλευρη και πολυλειτουργική. Αναλυτικότερα βλ. τα άρθρα στο Κασίμης & Λουλούδης (1999).

Η ιστορία της πολιτικής ανάπτυξης του ορεινού κόσμου δεν προχωρεί στην ουσία πέρα από το 1980. Οι ως τότε εφαρμοζόμενες αγροτικές ή περιφερειακές πολιτικές δεν λάμβαναν υπόψη τον παράγοντα της γεωμορφολογικής διάστασης των αγροτικών περιοχών, με αποτέλεσμα η ορεινότητα να μην αποτελεί χαρακτηριστικό που συνθέτε τα ιδιαίτερα προβλήματα αλλά και τα συγκεκριμένα πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Η στάση αυτή σταδιακά διαφοροποιήθηκε, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και ειδικότερα μετά από το σχεδιασμό και την εφαρμογή νέων ενεργειών¹ με τις οποίες οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές αναγνωρίζονται ως ιδιαίτερη κατηγορία αγροτικού χώρου και αντιμετωπίζονται με ξεχωριστά μέτρα που στοχεύουν στην αειφόρο και ολοκληρωμένη ανάπτυξή τους. Τα πρακτικά αποτελέσματα της προαναφερόμενης πολιτικής δεν εμφανίζονται στη Ελλάδα ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Η ορεινότητα, παρά την πολυμορφία της σε εθνικό, περιφερειακό αλλά και τοπικό επίπεδο, συνεχίζει να προσεγγίζεται με βάση εκείνα μόνο τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν ένα αγροτικό οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον και ως εκ τούτου αποθαρρύνουν κάθε εγχείρημα και προοπτική ανάπτυξης. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναφέρονται στη φυσική π.χ. γεωγραφία με το ανάγλυφο του εδάφους και τους λίγους εκμεταλλεύσιμους πόρους, στη χωρική ανισορροπία που καθηλώνει σε χαμηλό επίπεδο την οικονομική ανάπτυξη, στους κοινωνικοοικονομικούς περιορισμούς (απομόνωση, περιορισμένη και εξαρτημένη από την παραδοσιακή γεωργία οικονομική βάση), στη δημογραφική αποψύλωση κ.τ.λ. Η ιστορία όμως που εγγράφεται στο ίδιο το ορεινό περιβάλλον και τη συλλογική μνήμη των ανθρώπων του φανερώνει συχνά ότι η ορεινότητα, το δύσβατο του εδάφους, οι γεωγραφικοί στο σύνολό τους παράγοντες, δεν αποτελούν απαραίτητα τα καθοριστικά στοιχεία της οικονομικής και πολιτισμικής καθυστέρησης του ορεινού κόσμου και δεν συνθέτουν αναγκαστικά τα αίτια της αγροτικής εξόδου και της περιθωριοποίησης. Αντίθετα, τεκμηριώνουν την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής που εκφράστηκε με την ανάπτυξη των ξεχωριστών ορεινών πολιτισμικών συστημάτων του παρελθόντος και με τη συγκρότηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας.²

Για την τεκμηρίωση της παραπάνω θέσης θα επιχειρήσουμε: α) να ανιχνεύσουμε κατ' αρχάς την ιστορικότητα του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού, β) να αναδειξουμε την τοπική πολιτισμική του ταυτότητα και τη διαπραγματευτική της ικανότητα στο παρόν, γ) να ανιχνεύσουμε τη σημασία που αυτή είχε και αποκτά απέναντι στους εξωτερικούς καταναγκασμούς και τις καθιερωμένες λογικές της αφομοίωσης, και δ) να ενισχύσουμε την πρόταση που υποστηρίζει ότι μόνο με την εφαρμογή μιας αγροτικής πολιτικής που, μεταξύ των άλλων, θα στηρίζεται στην τοπική ιστορία και ταυτότητα και θα αξιοποιεί τη βιωμένη εμπειρία και τοπική δυναμική είναι δυνατόν να υπάρξει βιώσιμη ανάπτυξη και ομαλή ένταξη στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Στο πλαίσιο άλλωστε των νέων λειτουργιών της γεωργίας,³ ο αγρότης καλείται να δραστηριοποιηθεί όχι μόνο ως παραγωγός αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών αλλά και ως πρωταγωνιστής στην προστασία του περιβάλλοντος (στην ευρύτερη έννοια: φυσικού, κοινωνικού, πολιτισμικού κ.τ.λ.), ως πρωταγωνιστής για την εξασφάλιση της ποιότητας ζωής, της αναψυχής, της πολιτισμικής κληρονομιάς κ.τ.λ. Οι προαναφερόμενοι ρόλοι προϋποθέτουν ως εκ τούτου την ουσιαστική γνώση, τη συνειδητοποίηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας και την ενίσχυσή της με νέα περιεχόμενα και νοήματα.

Η διαμόρφωση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος

Προσεγγίζοντας το τοπικό πολιτισμικό σύστημα του Ζαγοριού γίνονται αμέσως εμφανείς οι εξαρτήσεις από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες αλλά και οι αρμονικές προσαρμογές των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στα γεωφυσικά ορεινά χαρακτηριστικά. Απέναντι στην πίεση της ιστορίας και του γεωγραφικού παράγοντα, τα Ζαγοροχώρια⁴ ανέπτυξαν μια ιδιαίτερη και αδιάκοπη στρατηγική προσαρμογή, που διασφάλιζε την επιβίωση και επέτρεπε την ανανέωση. Τόπος εθισμένος στην πληθυσμιακή πρόσμιξη,⁵ την απουσία και την παρουσία δικών και ξένων, κατάφερε όχι μόνο να εξασφαλίζει την επιβίωση όλων αλλά και να διαμορφώνει στρατηγικές δράσης, π.χ. τη μετανάστευση, την εκπαίδευση κ.τ.λ.

Οι πιο εμφανείς εκδηλώσεις της προσαρμοστικότητας⁶ στους γεωπεριβαλλοντικούς περιορισμούς και της διατήρησης μιας ισορροπίας ανάμεσα στη φύση και στην αγωνιώδη προσπάθεια των ανθρώπων για τον εξανθρωπισμό της είναι αυτές που επεμβαίνουν στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο του καθεστώτος των προνομίων, όπως αυτά λειτουργούσαν στα δεδομένα του κοινωνικού σχηματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Ζαγοριανοί διαμόρφωσαν σταδιακά τους όρους ανάπτυξης ενός αξιόλογου και αυτόνομου μηχανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης (Παπαγεωργίου 1995, Αρβάβαντινός 1856, Λαμπρίδης 1971). Ο ορεινός χώρος παρείχε από μόνος του τους όρους για τη διεκδίκηση της σχετικής αυτονομίας και αυτάρκειας. Τα 46 χωριά του ανατολικού, κεντρικού και δυτικού Ζαγοριού (βλ. Τζιόβας 1978 και γενικότερα Παπαγεωργίου 1995) αποτέλεσαν τη ζαγοριανή ομοσπονδία και στηρίζαν αναπόφευκτα την κοινωνική τους οργάνωση στην έννοια της αλληλεξάρτησης και της συλλογικότητας των μελών τους, με βάση πάντα τις εσωτερικές ιεραρχίες. Σημειώνεται ενδεικτικά απόσπασμα από την «κατάστροφωσι των έκπαγλε σιουρουτιών του βιλαετίου Ζαγοριού 1828», που φανερώνει το επίπεδο της αναγκαστικής συμπίεσης: «Επειδή και η ζωή όλων σχεδόν των Ζαγορισίων, διά την τοπικήν των ακαρπίαν, και αδυναμία, ευρέθη πάντοτε εις το Γκουρμπέτι, διά τούτο μη ημπορώντας να εξοικονομείται εν καιρώ η άμεσος πληρωμή των Βασιλικών, ανθεντικών και τοπικών τεκληφίων από τον κάθε χανέ, απεκατεστάθη και ευρέθη από παλαιούς χρόνους, όπου οι ευρισκόμενοι χωριανοί κατά καιρούς εις τα χωρία να τα πληρώνουν δι' όλους, συνώνοντας δάνεια από Σουμπασάδες και άλλους με κοινόν μαλινά κεφελίκι όλου του χωρίου» (Παπαγεωργίου 1995, σ. 191). Σημειώνεται ωστόσο ότι, παρά την ισχυρή αντίληψη και πρακτική της ομοσπονδιακής συγκρότησης και της ανάδειξης μιας κοινής περιφερειακής συνείδησης και ταυτότητας, ο κοινωνικός σχηματισμός στη βάση της κοινότητας⁷ αναδεικνυόταν ισχυρός, έπαιρνε μάλιστα το χαρακτήρα του θεσμού που καθόριζε ασφυκτικά, εν ονόματι του κοινού συμφέροντος και της διασφάλισης της ταυτότητας της κοινότητας, τη δημόσια αλλά και ιδιωτική ζωή των ατόμων, των οικογενειών, των κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων. Τη μείζονα κοινωνική και συμβολική του σημασία στη συνείδηση των ανθρώπων την αποτυπώνει ο κόσμος των ηθών και των εθίμων και πολλές μορφές συλλογικών αναπαραστάσεων. Η κοινότητα όριζε σταδιακά το ποσό π.χ. της προίκας⁸ σύμφωνα με το έχει του καθενός, οριοθετούσε τα μεγέθη και τις ποιότητες του ρουχισμού, μαρτυρούσε του λόγου το αληθές με επικυρώσεις και υπογραφές, ασκούσε κοινωνικό έλεγχο ακόμα και στις πιο ιδιωτικές σχέσεις των ανθρώπων, επικυρώνοντας την παρουσία της με εθιμικά προσδιορισμένες

4. Για την ανθρωπογεωγραφική ενότητα του Ζαγοριού και για τις κοινωνικές και οικονομικές δομές του βλ. Αράπογλου 1981· επίσης Νικολαΐδης 1982 και Νιτσιάκος 1998.

5. Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ο αυτόνομος ορεινός κόσμος γινόταν καταφύγιο για τους ανθρώπους της πεδιάδας, ταυτόχρονα εστία δράσης, αντίστασης και δυναμικής συμβίωσης. Η ίδια η ορεινότητα εξάλλου ενώνει στην ουσία τις πεδινές εκτάσεις και τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, ανοίγει τους δρόμους για τους ανθρώπους, τα κοπάδια, τα νερά και ωθεί στην κινητικότητα και τη συμβίωση.

6. Γενικότερα για τις διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που θεωρούν τον άνθρωπο άλλοτε ως παράγοντα μεταβολής του οικολογικού περιγυρου, άλλοτε ως κύριο συντελεστή της διαλεκτικής του σχέσης με το περιβάλλον και άλλοτε αποδέκτη των δεσμευτικών όρων που θέτουν οι γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες, βλ. συνοπτικά Dertuau 2001.

7. Θεσμός κύρια οικονομικο-διοικητικός, που ωστόσο λειτουργήσε ως θεσμός με ιδιαίτερη κοινωνική σημασία τόσο στη συνείδηση των ανθρώπων που τον υπηρετήσαν και τον βίωσαν όσο και στη συνείδηση των μεταγενέστερων. Κάποιοι μάλιστα από τους τελευταίους βίωσαν τα όρια, τις δυνατότητες και τις σημασίες αυτού του θεσμού, άλλοι τον πρότειναν, τον ονειρεύτηκαν ή τον εξιδανίκευσαν ως κοινωνικό σχηματισμό, όπως ο Κ. Δ. Καραβίδας (1931/1977). Γενικότερα για την ελληνική παραδοσιακή κοινότητα της τουρκοκρατίας, ως ιστορική, κοινωνική και πολιτιστική πραγματικότητα, βλ. Αντωνιάδη-Μπιμπίου 1979, Ασδραχάς 1986, Κοντογώργης 1982. Για τα θεμελιώδη ωστόσο κοινωνικά γνωρίσματα και τις προσδιοριστικές αρχές που διέπουν τις πολιτιστικές κυρίως εκφράσεις αυτών των κοινωνιών, βλ. Δαμιανός 1987, σ. 29, 34-36. Έναν ευρύ επίσης προβληματισμό για τέτοια θέματα παρέχουν τα δημοσιευμένα *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας* που έγινε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1992).

8. Βλ. Σάργος 1927, Βιζουκίδης 1927. Για την εξέλιξη του θεσμού και τη λειτουργία του στα πλαίσια της ομοσπονδιακής οργάνωσης και σταδιακά της κοινότητας, βλ. Παπαγεωργίου 1995, σ. 208-221.

9. Προσεγγίζοντας την εθμική τελετουργία π.χ. του γάμου εντοπίζουμε ένα σύνολο σημείων που έχουν αναλάβει την κατοχύρωση της κοινωνικής και συμβολικής αξίας του «κοινού». Εκφράζεται παντού, ανάλογα με τις ιεραρχήσεις που ισχύουν στη βάση του φύλου, του κοινωνικού status, της ηλικίας, της κοινωνικής κατάστασης. Οι νεαρές γυναίκες συμμετέχουν στο ανάπιασμα των προζυμίων για τα ψωμιά του γάμου, οι νεαροί άντρες στη συνοδεία του γαμπρού και στο ξύρισμα (βλάμηδες), όλο το χωριό στην έκθεση των προικιών, το γάμο, το γαμήλιο γλέντι, τη γαμήλια φωτογραφία, με αποκορύφωμα της ασφυκτικής του παρουσίας τις *φυλάτρες*, τις γερόντισσες που φρόντιζαν και συμβούλευαν τη νύφη τις πρώτες νύχτες του γάμου της και έλεγχαν την επαύριο τη σεξουαλική επιτυχία του άντρα με τον έλεγχο του νυφικού πουκάμισου. Βλ. σχετικές εθμικά προσδιορισμένες συμπεριφορές στο Μέρτζιος 1991.

συμπεριφορές.⁹ Η σταδιακή κατάργηση του θεσμού της αλληλεγγύης και του συστήματος της δημοπρασίας, «ως επιζημίου και επιβλαβούς διά το κοινόν, θεσμού [...] επειδή το μαλινά κεφελίκι μας εχάλασεν [...] όστις αναγκώνεται ας δανεισθεί μόνος του δια το σπήτι του και όχι κοινόν κρέτος και ομολογία», τεκμηριώνει και εξωτερικεύει τις αλλαγές στο επίπεδο των οικονομικών και κοινωνικών νοοτροπιών αλλά και τις άλλες, τις εσωτερικευμένες, πολιτισμικές κατά βάση μεταβολές, που υπονοούν αυτές οι δημοσιονομικού και διοικητικού χαρακτήρα ρυθμίσεις. Οι ιστορικές πηγές αλλά και η προφορική ιστορία σκιαγραφούν μια κοινωνικά και πολιτισμικά ιεραρχημένη διάθροση στο Ζαγόρι, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξής. Η συγκέντρωση έγγειας ιδιοκτησίας σε μερικές οικογένειες επέτρεψε αρχικά τη συγκρότηση μιας τοπικής ηγεσίας (όπως οι άρχοντες Μισιάτες, Αλέξιος Ιωαννούτσος, Αλέξιος Νούτσος κ.ά.) που είχε μάλιστα ευρύτερη ακτινοβολία. Την εσωτερική της οργάνωση η κάθε τοπική ηγετική ομάδα τη στήριξε πρώτα σε ένα εκτεταμένο σύστημα συγγενικών δεσμών και σχέσεων που απλωνόταν και έξω από τα όρια του Ζαγοριού, με σημαντικές δραστηριότητες στο διοικητικό μηχανισμό και στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων.

Μέσα στα προαναφερόμενα όρια της δράσης του κοινού, η οικογενειακή μονάδα, που ήταν η βασική μονάδα παραγωγής, απολάμβανε αυτονομία διάθεσης των πόρων της και του ανθρώπινου δυναμικού της, σε σχέση πάντα με έναν ευρύτερο κύκλο συγγενικής συσπείρωσης, η οποία ενισχυόταν με τη διεύρυνση του κύκλου των συμμάχων (με γάμους, κουμπαριές, σχέσεις γειτονίας, αδελφοποίηση). Όσο μάλιστα οι ενσωματώσεις σε μια ευρύτερη κοινωνία επέφεραν διασπάσεις στο τοπικό κοινοτικό σύστημα, τόσο η έννοια της συγγένειας και του κύκλου των «δικών» αποκτούσε μείζονα σημασία.

Στο οικονομικό επίπεδο κυριαρχούσε η έννοια της αυτάρκειας. Κάθε σπίτι λειτουργούσε ως αυτόνομη μονάδα παραγωγής και μεταποίησης και ό,τι έλειπε το κάλυπτε η κοινότητα. Στο κάθε χωριό υπήρχαν οι τεχνίτες –συνήθως άνθρωποι ανήμποροι να πάρουν το δρόμο της ξενιτιάς– «οι ραφτάδες», «οι φλοκοτάδες». Άλλες ανάγκες κάλυπταν εκείνοι που έρχονταν από αλλού παρέχοντας την τεχνική ειδίκευση του κτίστη, του χαλκωματά κ.τ.λ. Η παροχή των όποιων υπηρεσιών αμειβόταν συνήθως σε είδος. Διαμορφώνεται έτσι μια θεσμική, κατά κάποιον τρόπο, μορφή διοχέτευσης του πλεονάσματος της παραγωγής και απόκτησης αγαθών που έλειπαν από το εσωτερικό του κάθε χωριού. Σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, η έλλειψη εμπιστοσύνης στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της υπαίθρου ωθούσε τους ανθρώπους προς την κινητικότητα, τη μετανάστευση, που αποτέλεσε για το Ζαγόρι την πρώτη και βασική συμπληρωματική δραστηριότητα. Ο Παπαγεωργίου¹⁰ επισημαίνει π.χ. ότι η ανάδειξη ισχυρών γαιοκτητικών παραγόντων στο Ζαγόρι (προυχόντων, μοναστηριών) και η ανάπτυξη συγκεκριμένων συνθηκών στην αγροτική παραγωγή, μαζί με άλλους καθοριστικούς επίσης παράγοντες,¹¹ ώθησαν τους κατοίκους στην αναζήτηση συμπληρωματικών λύσεων έξω από τη γεωργία και το Ζαγόρι. Τα προϊόντα της συλλογικής συνειδήσης, όπως είναι τα δημοτικά τραγούδια,¹² τα ήθη και τα έθιμα της αναχώρησης και της επιστροφής κ.ά. αποτυπώνουν ως εθμικά υπαγορευμένο το δρόμο της ξενιτιάς και την αποδημία ως αναγκαστικό τρόπο ζωής για τους ικανούς άντρες. Πολλά από τα τραγούδια της ξενιτιάς είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για τα αισθήματα των ανθρώπων, ιδιαίτερα όταν η συλλογική αντίληψη καθιστούσε υποχρεωτική πράξη την εμπειρία της ξενιτιάς, ακόμα κι όταν δεν συνέτρεχαν οικονομικοί

10. Παπαγεωργίου 1995, σ. 23-47, όπου παρουσιάζεται το γαιοκτητικό καθεστώς του Ζαγοριού, προσδιορίζονται οι παράγοντες που κράτησαν τα 43 από τα 46 χωριά τιμάρια και παρουσιάζονται οι γαιοκτητικοί παράγοντες καθώς και τα μεγέθη της αγροτικής παραγωγής.

11. Η δημογραφική εξέλιξη του Ζαγοριού, όπως την αναλύει ο Παπαγεωργίου (1995), αναδεικνύει και τους άλλους παράγοντες που οδηγούσαν στην απόφαση της αποδημίας (επιδημία πανώλης, εγκατάλειψη της περιοχής λόγω υψηλών φορολογικών επιβαρύνσεων και οικονομικής δυσπραγίας, εξάπλωση ληστείας κ.τ.λ.).

12. Για τα τραγούδια της ξενιτιάς και για το εθμικό τελετουργικό της αποδημίας, βλ. Μέρτζιος 1991, σ. 37-38, και Βαριτζώκας 1982.

λόγοι. Φορέας της κοινωνικής πίεσης ήταν κυρίως η μητέρα, που καλούνταν να μεταβάλλει τη σχέση με το παιδί της και να το προτρέψει στην ξενιτιά/θάνατο.

*Μια Παρασκευή κι ένα Σαββάτο βράδυ,
μάννα μ' έδιωχνε από τα πατρικά μου
κι ο πατέρας μου κι αυτός μου λέει να φύγω,
φεύγω κλαίγοντας, φεύγω παραπονιάρης
[...]
Διώξε με, μάννα διώξε με, με ξύλα με λιθάρια
για να με σφίξει το κακό κ' η εντροπή του κόσμου.¹³*

13. Βαρτζώκας 1982.

Η εμπλοκή αρκετών ηγετικών οικογενειών με το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων (Παπαγεωργίου 1995, σ. 90-91) αλλά και με τη βιοτεχνική δραστηριότητα άνοιξε τους ορίζοντες από πολύ νωρίς, με σημαντικές συνέπειες στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Τα συνεχιζόμενα ρεύματα της μετανάστευσης υπαγορεύονταν από τις ίδιες ανάγκες και προοπτικές ως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα, όπου η έξοδος παίρνει το χαρακτήρα της φυγής και εμφανίζεται σχεδόν οριστική. Επισημαίνεται ότι η τελευταία αυτή φάση επέφερε τη διάσπαση και περιθωριοποίηση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος, αλλά αυτή ήταν η αναπόφευκτη συνέπεια των συγκεκριμένων στον 20ό αιώνα διαδικασιών ενσωμάτωσης (Δαμιανάκος 1987) της τοπικής κοινωνίας στην ευρύτερη, εθνική πια, κοινωνία, και όχι το αποτέλεσμα της έλλειψης πλουτοπαραγωγικών πόρων εξαιτίας γεωπεριβαλλοντικών παραγόντων.

Το συσσωρευμένο αλλού κεφάλαιο επενδυόταν ωστόσο στο Ζαγόρι και μετατρεπόταν μάλιστα σε συμβολικό, που αναλάμβανε να κατοχυρώνει το κοινωνικό πρόσωπο του κατόχου του, ενώ ταυτόχρονα βοηθούσε στην ανάπτυξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού. Ο τελευταίος γίνεται αισθητός τόσο στο επίπεδο της υλικής κουλτούρας, της κοινωνικής ζωής και καθημερινότητας, όσο και στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων. Τα Ζαγοροχώρια αποτελούν το καλύτερο παράδειγμα για να δείχθει ότι η ευημερία κάνει τους ανθρώπους να δίνουν λιγότερη σημασία στις εθνοτικές και άλλες διαφορές. Αντίθετα, συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας κοινής τοπικής ταυτότητας (Kahl 1999) και κουλτούρας, αναγνωρίσιμης και αποδεκτής από όλες τις εθνοτικές, κοινωνικοεπαγγελματικές κ.ά. ομάδες που μοιράζονται τον τόπο.

Μια προσέγγιση των αφανών δράσεων αυτού του κεφαλαίου μάς επιτρέπει ο συμβολισμός. Οι φαινομενικά π.χ. ασήμαντες καθημερινότητες (τα ρούχα, τα έπιπλα, τα σπίτια, το φαγητό), τα έθιμα και οι τελετές, συνθέταν έναν κώδικα επικοινωνίας και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη συντήρηση ή την ενθάρρυνση μιας συγκεκριμένης στάσης και κοσμοθεωρίας. Σήμερα ακόμη ο δομημένος κοινωνικός χώρος¹⁴ του Ζαγοριού αναδεικνύεται σε αξιόλογο επι-κοινωνιακό σύστημα.¹⁵ Ένας χώρος που είχε έτσι οργανωθεί από τους ανθρώπους ώστε να «μιλάει» και επομένως να οριοθετεί τις συμπεριφορές, να κατηγοριοποιεί και να διαμορφώνει τις εντάξεις και τους αποκλεισμούς. Όλο το Ζαγόρι εμφανίζεται χωρισμένο σε κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες που τις διαμόρφωναν κυρίως οι βαθμοί συμμετοχής στην εξωτερική κοινωνία. Προηγούνται κατ' αρχάς οι εθνοφυλετικά καθορισμένες ζώνες που θα αναφερθούν παρακάτω. Ο δομημένος χώρος ορίζει στη συνέχεια άλλες ζώνες στο εσωτερικό κάθε χωριού και κάθε ομάδας. Αρχικά γίνονται εμφανείς οι ζώνες που προσδιορίζουν το κοινωνικό status του καθενός. Η τοπική ηγεσία, όπως ήδη σημειώθηκε, κινείται στον δικό της χώρο, με τα μεγάλα

14. Για την οικιστική αρχιτεκτονική του Ζαγοριού, βλ. Χαρίσης 1979 και Σταματοπούλου 1999.

15. Για την ανάγνωση του επικοινωνιακού συστήματος του χώρου και άλλων επικοινωνιακών γεγονότων, βλ. Geertz 1973, Burke 1987 και Chartier 1988.

Εικόνα 1.
Αρχοντικό της οικογένειας
Φιλίδη στο Καπέσοβο, 18ος
αιώνας
(Συλλογή Κ. Μπάδα)

αρχοντικά στο κέντρο του χωριού (Εικ. 1), με ξεχωριστή θέση στα στασίδια των εκκλησιών, με ιεραρχικά πρώτη θέση στο χοροστάσι και στο χορό των αντρών και των γυναικών αντίστοιχα. Έξω από αυτή τη ζώνη, άλλα μεγέθη, άλλες χρήσεις και οργανώσεις του χώρου συνθέτουν και αξιολογούν την εικόνα του πλούσιου και επιτυχημένου ταξιδεμένου που διεκδικεί, με μια τάση επιδεικτικής κατανάλωσης, την κοινωνική του άνοδο και εκτίμηση. Άλλα μεγέθη και είδη κατοχυρώνουν επίσης το πρόσωπο του μέσου νοικοκύρη. Μέσα σε αυτές τις υπαγορευμένες χωροχρονικά κινήσεις αναπτύσσονται επιμέρους επικοινωνιακά γεγονότα¹⁶ και πράξεις που μετατρέπονται σε συμβολικές επίσης ρητορικές, ικανές να κυρώνουν τη συλλογική ταυτότητα αλλά και την κοινωνική θέση, το γόητρο του καθενός. Κατά τη διάρκεια π.χ. των τελετών, των πανηγυριών και των θρησκευτικών πλειστηριασμών (εικόνων, σταυρών κ.τ.λ.) κυριαρχούν οι συμπεριφορές της γενναιοδωρίας και της επιδεικτικής κατανάλωσης εκ μέρους των αντρών. «Θυμάμαι όταν ερχόταν και μαζεύονταν οι ξενιτεμένοι του χωριού γινότανε μεγάλο γλέντι με τα έθιμα του τόπου, όπως της αγοράς του σταυρού της Αναστάσεως, τον οποίο βγάζανε στη δημοπρασία κι άλλος κολλούσε 500 δραχμές, άλλος 1000 κι άλλος 1500 δραχμές για να τον πάρει. Έρχονταν καλοντυμένοι οι ξενιτεμένοι μας... Με λεφτά. Χορεύανε. Κι ήταν γεμάτοι καμάρι αυτοί και οι γυναίκες τους, καλοντυμένες, κυράδες. Κολλούσαν χιλιάρικα στις κομπανίες που παίζανε».¹⁷ Έθιμα και πρακτικές με σημαίνουσες δαπάνες που διατηρούν σε υψηλό επίπεδο την τιμή του σπιτιού, του ευρύτερου κύκλου «των δικών». Στην αρχή αυτές τις λεγόμενες δαπάνες κύρους τις συναντούμε ως συμπεριφορές των ισχυρών και ηγετικών ομάδων και με άλλο περιεχόμενο, συμβατό με τον τύπο του τοπικού άρχοντα. Αργότερα όμως γίνονται συμπεριφορές των ξενιτεμένων, που πρέπει να καταθέσουν τα τεκμήρια του νέου πλούτου και να επιβεβαιώσουν την κοινωνική τους θέση στην κοινότητα. Όχι ότι

16. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε την ανίχνευση του επικοινωνιακού συστήματος του χώρου προσεγγίζοντας άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες, όπως π.χ. αυτές του ιδιωτικού και του δημόσιου που συνθέτουν τη βασική κοινωνική αντίθεση μέσα/έξω, εμείς/οι άλλοι, γυναικείο/αντρικό φύλο, ή όπως αυτές που συνδέονται με την ιεράρχηση των ηλικιών. Στο δημόσιο κυριαρχικό χώρο, το μεσοχώρι, στην πλατεία υπάρχουν οι άντρες, οι γέροντες πρώτα, στα σοκάκια έξω από τις πεζούλες υπάρχουν οι γυναίκες και ο δικός τους κοινωνικά υποβαθμισμένος λόγος κ.ο.κ.

17. Από προφορική αφήγηση (1993) του Α. Μέρτζιου, ετών 79.

λείπουν αυτές οι σημάνσεις από όλους τους υπόλοιπους. Παίρνοντας το χαρακτήρα της εθιμικά προσδιορισμένης πράξης, επιβάλλουν και στον πιο αδύνατο οικονομικά να πράξει επίσης μεγαλόπρεπα στη γιορτή του, στα πανηγύρια, στο γάμο των παιδιών του. Στη σφαίρα του αξιακού κώδικα του Ζαγοριού η τιμή και η ντροπή είναι τελικά αξίες που συνυφαίνουν την ταυτότητα των ατόμων. Και την ταυτότητα των φύλων, θα πρόσθετε ο Campbell (1964), που μελέτησε τον αξιακό κώδικα των Σαρακατσάνων του Ζαγοριού.

Μια συνακόλουθη της μετανάστευσης στρατηγική ήταν η εκπαίδευση.¹⁸ Πρόκειται για μια «τακτική» παιδείας που εφαρμόστηκε από το ισχυρότερο κοινωνικό σύνολο, τους ντόπιους, το μόνο άλλωστε κοινωνικό σώμα που διαμόρφωσε τις κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές δομές και που κατέληγε να πιστοποιεί μια καλή στιγμή συνύπαρξης «πολιτικής» και πολιτισμού. Η πολιτισμική γενικά παραγωγή του Ζαγοριού οφειλόταν εν πολλοίς σε μια οικονομία που προερχόταν από ευκαιρίες που προσφέρονταν έξω από το Ζαγόρι. Σε αυτό βοήθησε και ο τύπος του ευεργέτη¹⁹ που, ανταποκρινόμενος στο αίτημα για κοινωνική και εθνική αφύπνιση, μετατόπισε το βάρος των δαπανών κύρους προς την προώθηση της παιδείας, την κατασκευή σχολείων, εκκλησιών και άλλων ιδρυμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα.

Η ιστορική αναζήτηση αλλά και η ισχυρή ακόμα «γλώσσα» του κοινωνικού χώρου και των άλλων επικοινωνιακών συστημάτων²⁰ συνεχίζουν να μας δείχνουν άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες που συναποτελούν ωστόσο αυτό που ονομάζουμε πολιτισμική ενότητα του Ζαγοριού.

Οι επιμέρους πολιτισμικές ζώνες ενθαρρύνονται κυρίως από το διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης των διάφορων εθνοφυλετικών-κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων του Ζαγοριού. Η ανάλυση της εθνοτικής σύνθεσης και δομής των Ζαγοροχωρίων κατά τη διάρκεια της ομοσπονδιακής τους συγκρότησης σκιαγραφεί αδρά τις χωρικές οριοθετήσεις και τις επαγγελματικές ειδικεύσεις κάθε εθνοτικής ομάδας, δεδομένου ότι ένα μικρό πλέον ποσοστό του πληθυσμού συνέχισε να ασχολείται με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Στο ανατολικό Ζαγόρι κυριαρχεί η εθνοτική ομάδα των *Βλαχοζαγορίσιων* (Λαμπρίδης 1971, Μέρτζιος 1991, Εργολάβος 1993, Εικ. 2). Δεμένοι με την παραγωγική δραστηριότητα της κτηνοτροφίας

18. Βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου 1987. Γενικότερα βλ. Τσουκαλάς 1988.

19. Βλ. ενδεικτικά Ιωαννίδου 1955 και Οικονομίδου 1979.

20. Σε σημαντικές συμβολικές ρητορικές αναδεικνύονται τα ρούχα, οι κινήσεις του σώματος, τα βλέμματα κ.τ.λ. Οι γυναίκες π.χ. των ισχυρών οικογενειών φαίνονται και είναι κυράδες από τα ρούχα τους. Τα τελευταία, είτε συνθέταν το ποσοτικά και ποιοτικά καλύτερο παραδοσιακό σύνολο, είτε τα «ευρωπαϊκά» που οι ίδιες τα πρωτοφόρεσαν, αφήνοντας την παραδοσιακή φορεσιά στην ομάδα των φτωχότερων, «των πολιτισμικά πλέον στερημένων», επέβαλλαν μια στάση στις ίδιες και απαιτούσαν το σεβασμό από τους άλλους.

Εικόνα 2.
Βλαχοζαγορίσιοι,
οικογένεια Β. Κογκούλη
(Γ. Α. Μέρτζιος,
Λάιστα Ζαγοριού, 1991)

Εικόνα 3.

«Ντόπιοι Ζαγορίσιοι»
στο κεντρικό Ζαγόρι
(Συλλογή Ριζαρείου
Ιδρύματος)

και τη συμπληρωματική δραστηριότητα της οικιακής βιοτεχνίας, κυρίως μάλλινων υφαντών, και με τη συνακόλουθη εμπειρία του εμπορίου και της εξόδου, ακολουθούν παράλληλους δρόμους κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης. Το κεντρικό Ζαγόρι κατέχουν οι ελληνόφωνοι ιτόπιοι, με εντονότερη την εικόνα της ευημερίας, της παιδείας και του νέου πλούτου (Εικ. 3). Και πάλι το τραγούδι, ως προϊόν έκφρασης του λαϊκού στοχασμού, συλλαμβάνει και σκιαγραφεί τις συμπεριφορές εκείνων που μπορούν να προβαίνουν σε επιδεικτική κατανάλωση:

*Στο χωριό στο Μαναδένρι,
είναι όλοι φανταγμένοι
το πρωί με τα γελάδια,
κάθονται στα μαξιλάρια
και το βράδυ με τα γίδια
κάθονται στα παραθύρια,
κάθονται στα παραθύρια
και ξουρίζουνε τα φρούδια.²¹*

21. Βατζιώκας 1982.

Σε όλα τα χωριά οι «γύφτοι» είναι εγκατεστημένοι στις άκρες του χωριού, με θέση περιθωριακή αλλά ταυτόχρονα συμπληρωματική στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Η κοινωνική καθημερινότητα και η αναγνώριση αυτής της εθνοτικής ομάδας βασιζόταν στην αποκλειστική ενασχόλησή της με ορισμένα, αναγκαία, παραδοσιακά επαγγέλματα όπως του σιδερά, του μουσικού, του καλαθοπλέκτη. Η συλλογική μνήμη εγγράφει ως σημαντική την κοινωνική παρουσία των *Χανιντέδων*, δηλαδή των καλών μουσικών (Εικ. 4), των *Τρακαίων* από τα Πάνω Σουδενά, των *Καψάληδων* ή τα *Κούστα* από τα Κάτω Σουδενά, του *Κουτλάρα* από τους Κήπους, και υποδεικνύει τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη λαϊκή κουλτούρα και στις περιθωριοποιημένες κατά βάση κοινωνικά ομάδες. Στη συνέχεια έχουμε τους επιλίδες *Λακασουλιώτες*, με τη θέση που επι-

Εικόνα 4.

Ζαγορίσιοι οργανοπαίχτες, 1938
(Συλλογή Κ. Οικονόμου)

Εικόνα 5.

Σαρακατσάνοι στο Ζαγόρι (Συλλογή
Ριζαρείου Ιδρύματος)

φυλάσσεται στον ξένο, ο οποίος έρχεται χωρίς ειδίκευση και φτωχός να δουλέψει σε αγροτικές και υπηρετικές εργασίες. Και, τέλος, οι Σαρακατσάνοι. Οι «Βλάχοι», όπως τους αποκαλούν οι ντόπιοι, αποδίδοντας στον όρο νοήματα που κατηγοριοποιούν την ομάδα ως κοινωνικά και πολιτισμικά κατώτερη, στερημένη. Ημνομάδες κτηνοτρόφοι που, ακολουθώντας την αναγκαστική διαδικασία για μόνιμη εστία, άρχισαν από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα να εγκαθίστανται κατά οικογενειακές ομάδες, αρχικά στις άκρες των χωριών του δυτικού κυρίως Ζαγορίου. Οι όροι ζωής τους διαμόρφωσαν την ξεχωριστή ποιμενική κουλτούρα τους (Χατζημιχάλη 1957, Campbell 1964): διαφορετική στέγη, διατροφή, ρούχα, οργάνωση κοινωνικής και οικογενειακής ζωής, ήθη και έθιμα (Εικ. 5). Στη μοναχική εργασιακή ζωή τους αντέτειναν ένα σύνολο γιορτών, είχαν τους δι-

κούς τους προστάτες άγιους που «καθαγίαζαν» την αναχώρηση και την επιστροφή από τα βουνά, είχαν σχεδόν μια δική τους κοσμοθεωρία. Οι εντάξεις άρχισαν με την εγκατάσταση στα σπίτια ντόπιων που είχαν φύγει οριστικά. Οι σχέσεις ωστόσο με τους τελευταίους εμφανίζονται ακόμα και σήμερα σύνθετες, παρότι φαίνεται ότι έχει πλέον εξασφαλιστεί μια συνοχή στην κάθε κοινότητα.

Θα μπορούσε να τελειώσει εδώ η ανίχνευση της ιστορικότητας του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού. Η παρουσίαση ορισμένων όψεων του στόχευε να δείξει ότι το τοπικό πολιτισμικό σύστημα και η τοπική πολιτισμική ταυτότητα του Ζαγοριού θα πρέπει να θεωρηθούν προϊόντα της ευέλικτης προσαρμογής των ανθρώπων του στις μακρές διάρκειες των τεchnοπεριβαλλοντικών όρων και τις εξαρτήσεις τους από την τοπική οικολογία. Ο J. Steward²² αρκετά νωρίς, επιχειρώντας να εξηγήσει τους τρόπους με τους οποίους μετασχηματίζονται οι εκάστοτε κοινωνίες και αποβλέποντας στη διαμόρφωση ενός συστήματος πολιτισμικών τύπων, κατέληξε ότι κάθε τύπος προσαρμογής είχε διαφορετική γραμμή εξέλιξης, η οποία εξαρτιόταν από τον παράγοντα της τοπικής οικολογίας. Ο ίδιος ονόμασε τη μελέτη της προέλευσης των χαρακτηριστικών τύπων προσαρμογής στην τοπική οικολογία, «πολιτισμική οικολογία».

Οι διαδικασίες στη συνέχεια ενσωμάτωσης του ορεινού κόσμου και των τοπικών του κοινωνιών στα δεδομένα της εθνικής κοινωνίας και οικονομίας οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη του ορεινού κόσμου και την περιθωριοποίηση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος ως ζωντανής πραγματικότητας. Όμως η αίσθηση της εντοπιότητας και της συμμετοχής των Ζαγορίσιων στη γνώριμη κοινωνική και συμβολική ολότητα συνέχισε να δρα, αρχικά στο χώρο υποδοχής, να συντηρεί και να επαναπροσδιορίζει την τοπική ταυτότητα. Για τους Ζαγοριανούς, που η ζωή τους ήταν συνυφασμένη με τη διασπορά και ως εκ τούτου με αδιάκοπη την ανάγκη αναδίπλωσης και συσπείρωσης, προέκυπτε πάντα ως επείγουσα διαδικασία η συγκρότηση μιας συλλογικής τοπικής ταυτότητας. Η τοπική παράδοση, πραγματική, ανακαλυμμένη ή επινοημένη,²³ συνιστούσε, μαζί με άλλες πολιτισμικές πρακτικές, τη συλλογική ταυτότητα των Ζαγορίσιων. Κατά την πρώτη ιστορική φάση της εγκατάστασης των Ζαγορίσιων στους τόπους υποδοχής, οι απανταχού Αδελφότητες, τα Σωματεία, οι Σύλλογοι των Ζαγορίσιων έκαναν χρήση των παραδοσιακών σχημάτων ζωής και αντίληψης προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες ζωής και να διευκολύνουν τις εντάξεις των συμπατριωτών (Νιτσιάκος 1995). Ανέπτυσαν π.χ. δίκτυα αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης, ενίσχυαν ποικιλότροπα την πραγματική κοινότητα και ταυτόχρονα αναπαρήγγαν, στον τόπο εγκατάστασης, μέρος του αγροτικού κόσμου τους με τις γιορτές, τα πανηγύρια, άλλες συνενυεργείες κ.τ.λ., με τη μορφή της αβίαστης λειτουργικότητας των στοιχείων της αγροτικής καταβολής τους. Σε μια δεύτερη φάση (μέσα του 20ού αιώνα και εξής), όπου οι ενσωματώσεις και οι εντάξεις είχαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο επιτευχθεί, ο αφομοιωμένος Ζαγορίσιος αστός άρχισε να ενεργοποιεί ένα παρελθόν που να ανταποκρίνεται περισσότερο στο νοσταλγικό πλέον αίτημα «επιστροφή στις ρίζες». Η συγκρότηση των νέων «φαντασιακών» κοινοτήτων στα όρια των πόλεων θεμελιώνεται, σε αυτή τη φάση, πάνω σε ένα μυθοποιημένο τοπικό παρελθόν. Το τελευταίο, αν και παραπέμπει σαφώς στην άμεση ιστορική μνήμη και εμπειρία, γίνεται αντικείμενο συλλογικής δράσης στο παρόν και καταφέρει να καλλιεργεί αφενός την αίσθηση του κοινού ανήκειν²⁴ και αφετέρου ένα λόγο που επαναδιαπραγματεύεται το ζήτημα της διαφορετικότητας.

22. Steward 1955. Με μια πιο ακραία προσέγγιση ο M. Harris (1964) υποστηρίζει ότι η φύση του πολιτισμού καθορίζεται αποκλειστικά από τεchnοπεριβαλλοντικούς και τεchnοοικονομικούς παράγοντες.

23. Boissevain 1992. Γενικότερα βλ. Hobsbawm & Ranger 1983, Cohen 1985. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Μπάδα 1997.

24. Για τον ανθρωπολογικό ορισμό της έννοιας της εντοπιότητας, το συμβολισμό της τοπικότητας και της ιδιαίτερης ταυτότητας, βλ. ενδεικτικά Παπαταξιάρχης 1990. Γενικότερα βλ. Cohen 1985.

Εικόνα 6.

*Πανηγύρι Λαϊστινών, 1972**(Γ. Α. Μέρτζιος, Λάιστα Ζαγορίου, 1991)*

Ορεσίβιος πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη

Την τελευταία δεκαετία το παρελθόν συγκροτείται με περισσότερο πραγματικούς όρους. Η δόμηση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στηρίζεται, πρόσθετα, πάνω στη μνήμη και την ιστορία που εγγράφει ο χώρος, που διατηρεί το γεωφυσικό περιβάλλον και οικοσύστημα και η κοινωνική μνήμη. Τους θερινούς μήνες, τις γιορτές και τις άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις τα περισσότερα χωριά δέχονται «τους δικούς», και η ανανεωμένη πραγματική κοινότητα δείχνει να αναγνωρίζει περισσότερο στον εαυτό της το δικαίωμα να είναι αυτή ο κάτοχος και ο νόμιμος διαχειριστής του πολιτισμικού παρελθόντος και του παρόντος (Εικ. 6). Μέσα από μια κοινωνική καθημερινότητα που δίνει ζωή και σημασία στην υλική κουλτούρα του παραδοσιακού παρελθόντος, τις εκκλησιές, τα σπίτια, τις πλατείες, τα σημάδια του τόπου, το φυσικό και το εξανθρωπισμένο περιβάλλον, την τοπική παράδοση, τη συλλογική μνήμη κ.τ.λ., οι σύγχρονοι Ζαγοριίοι μετατρέπουν, αβίαστα ή από πρόθεση, τον σχεδόν μνημειοποιημένο χρόνο (Herzfeld 1991) και τόπο σε κοινωνικό. Αυτή η διαδικασία, φανερή τόσο στο επίπεδο της πρακτικής όσο και στο επίπεδο των συμβόλων και των συλλογικών αναπαραστάσεων, αποτυπώνει τη δυναμική και την ικανότητα των Ζαγορισίων να αναδιατυπώνουν και να προσαρμόζουν στα δικά τους όρια και δυνατότητες τις επιβαλλόμενες ή διαμορφούμενες από έξω λογικές επιβίωσης και ανάπτυξης.

Η εσωτερική δυναμική της επιβίωσης, στο επίπεδο της πρακτικής, εκδηλώνεται κυρίως με την τάση μιας ορθολογικής, ποιοτικής διαχείρισης του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, σε διαφορετικούς βέβαια βαθμούς και ρυθμούς για κάθε ενότητα. Η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα ορισμένων χωριών ή καλύτερα εθνοεπαγγελματικών ομάδων συνεχίζει να στηρίζεται στην αδιάσπαστη στο χρόνο πρακτική της οικολογικής προσαρμογής. Η παραγωγική δραστηριότητα π.χ. των Σαρακατσάνων που κατοικούν στο κεντρικό Ζαγόρι παραμένει σε κάποιο βαθμό ως κύρια δραστηριότητα. Στα Βλαχοχώρια Λάιστα, Γρεβενίτι, Δίστρατο όπως και στο Τσεπέλοβο η υλοτομία παραμένει η βασική παραγωγική δραστηριότητα.²⁵ Άλλες πάλι ενότητες, εθισμέ-

25. Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί τα προγράμματα ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, δασοκομίας και γεωργίας και καταγράφεται μια θετική τάση στον τομέα της δασοκομίας και εν μέρει της κτηνοτροφίας. Για την ενίσχυση των δυνατοτήτων ανάπτυξης των προαναφερόμενων χωριών θα ήταν σκόπιμο να ενθαρρυνθεί επίσης η συμπληρωματική δραστηριότητα του αγροτουρισμού και του οικολογικού τουρισμού δεδομένου ότι τα δάση, η κοιλάδα Βάλια Κάλντα, ο ποταμός Ζαγορίτης και το ευρύτερο περιβάλλον προσφέρονται για ήπιες μορφές τουριστικής δραστηριότητας.

26. Πρόκειται για μια μορφή ήπιου και με ποιοτικά χαρακτηριστικά τουρισμού. Στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά και στην κοινωνική πρακτική ο αγροτουρισμός ορίζεται ως η μορφή του τουρισμού «που αναπτύσσεται σε χώρο μη αστικό από τους απασχολούμενους στον πρωτογενή κυρίως τομέα παραγωγής, και ειδικότερα σε οικογενειακής ή συνεταιριστικής μορφής μικρές τουριστικές μονάδες παροχής αγαθών και υπηρεσιών, με σκοπό τη συμπλήρωση του αγροτικού εισοδήματος και της τοπικής οικονομίας, τόσο από την εκμετάλλευση των τουριστικών καταλυμάτων όσο και από την παροχή προϊόντων τοπικής παραγωγής γεωργικών συνεταιρισμών» (Βαφειάδης κ.ά. 1992, Μάττας & Τζουραμάνη 2001· βλ. και <http://agrotica.usa.uoi.gr>). Ο αγροτουρισμός αποτελεί μια σημαντική πρωτοβουλία που μπορεί να συνδυάσει όλες τις δυνατότητες ανάπτυξης μιας περιοχής, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει αποφασιστικά στην προστασία του φυσικού, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.

27. Ο πολιτισμικός τουρισμός είναι επίσης μια μορφή ήπιου τουρισμού, συνδεδεμένη τόσο με την ύπαιθρο και τις δυνατότητές της όσο και με την πόλη. Στην προκειμένη περίπτωση το τουριστικό προϊόν στοχεύει, εκτός των άλλων, να παρέχει την ευκαιρία επαφής του επισκέπτη με την πολιτισμική κληρονομιά και με την αναζήτηση της ιδιαίτερης πολιτιστικής φυσιογνωμίας του τόπου υποδοχής (βλ. Smith 1977). Πρόκειται για μια νέα και συνεχώς αυξανόμενη τάση του τουρισμού που προσεγγίζεται ως μια αντίδραση στο μαζικό τουρισμό και την τάση της πολιτισμικής ομοιογενοποίησης σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως επίσης και ως δράση που στοχεύει στην ανανέωση της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας κάθε λαού, την ανάδειξη, μέσω του εντοπισμού των κοινών πολιτισμικών στοιχείων, της ευρωπαϊκής ταυτότητας και την ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας για την προστασία και την ορθολογική αξιοποίηση των φυσικών και πολιτισμικών πόρων, για την επίτευξη, τέλος, της πραγματικής ενότητας της Ευρώπης. Γενικότερα βλ. Boissevain 1966. Ειδικότερα για τις τάσεις και τις προοπτικές του πολιτισμικού τουρισμού στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Αυγερινού-Κολώνια 1995, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

28. Βλ. γενικότερα Κομήλης 1995, Κοκκώσης 1995, σ. 21-27.

29. Προς μια τέτοια κατεύθυνση, και στο πλαίσιο του Προγράμματος Διασυνοριακής Συνεργασίας Interreg II (Μέτρο 6.2 – Ενέργειες Α.Π. Α.ΙΙΙ & Δ: κατάρτιση σε δράσεις διασυνοριακού χαρακτήρα), εκπονήθηκε υπό την ευθύνη μου και με τη συμμετοχή επιστημόνων που ασχολούνται με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και την ποιτική αγροτική ανάπτυξη ένα εκπαιδευτικό έργο με τίτλο: «Εκπαιδευτικό υλικό σε αγροτικά θέματα στα ελληνικά και αλβανικά με χρήση πολυμέσων και Internet». Πρόκειται για οπτικό δίσκους CD-rom που προωθούν τη συνεχιζόμενη και εξ αποστάσεως κατάρ-

νες περισσότερο στη λογική της εξασφάλισης πόρων από συμπληρωματικές δραστηριότητες και, στην ουσία, έξω από τη γεωργικοκτηνοτροφική δραστηριότητα, επενδύουν στον τομέα του ορεινού τουρισμού. Ειδικότερα οι κάτοικοι των χωριών Κήποι, Ασπράγγελοι, Δίλοφο, Αρίστη, Πάπιγκο, Μονοδέντρι, Ελάτη, Τσεπέλοβο κ.ά. αναγνωρίζουν ότι η νέα δραστηριότητα του εναλλακτικού τουρισμού (και ειδικότερα του αγροτουρισμού,²⁶ του περιβαλλοντικού τουρισμού, του πολιτισμικού τουρισμού²⁷ κ.τ.λ.) ανοίγει μια σημαντική προοπτική για την επιβίωση και την ανάπτυξη. Έτσι, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση αύξησης της τουριστικής υποδομής στον ορεινό γενικότερα όγκο της Πίνδου που στηρίζεται στη θετική ανταπόκριση των κατοίκων στα κίνητρα του αναπτυξιακού Νόμου 1892/90, στο ΠΕΠ και στα διάφορα άλλα Αναπτυξιακά Προγράμματα (LEADER, Κ. 2328/91 κ.τ.λ.).²⁸ Ήδη καταγράφεται μια τάση αύξησης της τουριστικής κίνησης στο επίπεδο των αφίξεων κατά 35-40% και των διανυκτερεύσεων κατά 105% (για το διάστημα π.χ. Ιανουάριος-Αύγουστος 2000-2001). Οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού σε τομείς όπως η οικοτεχνική παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων (ποτά, χειροτεχνικά προϊόντα στο Καπέσοβο) και βιοτεχνικών ειδών (υφαντά στο Μονοδέντρι), ως προς την απασχόληση, ιδιαίτερα των γυναικών, σε τουριστικές δραστηριότητες είναι αισθητές.

Διαπιστώνεται επίσης ότι η νέα οικονομική δραστηριότητα του τουρισμού και η κυρίαρχη πλέον πρακτική της επανάκαμψης των Ζαγορίσιων στη γενέτειρά κατά τους θερινούς μήνες και τις γιορτές ή και επιστροφής σε αυτήν μετά τη συνταξιοδότησή τους διαμορφώνουν τους όρους μιας ικανοποιητικού βαθμού απασχόλησης που καλύπτεται κυρίως από τη διασυνοριακή κινητικότητα. Ένα αξιοπρόσεκτο ποσοστό εργατικού δυναμικού από την Αλβανία, ειδικευμένου στο λάξευμα της πέτρας, απασχολείται μόνιμα ή εποχιακά με την αναπαλαίωση παλιών οικοδομημάτων ή το χτίσιμο καινούργιων, αποτελώντας το κύριο ή το βοηθητικό προσωπικό τουριστικών και άλλων μονάδων (όπως των κτηνοτροφικών, της υλοτομίας κ.ά.). Παράλληλα εισπράττει τεχνογνωσία και εκπαίδευση σε άλλους τομείς και τη μεταφέρει στη γείτονα χώρα. Ένας αριθμός π.χ. νέων κοριτσιών από την Αλβανία μαθαίνει την τέχνη της υφαντικής στη Ριζάρειο Σχολή και στη Σχολή των Άνω Πεδινών, και ένας μικρός αριθμός των οικογενειακά εγκατεστημένων στο Ζαγόρι φοιτά στα λίγα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που λειτουργούν. Θα μπορούσε να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές της διασυνοριακής συμβίωσης των εθνικών, εθνικών και άλλων ομάδων επανέρχονται στο προσκήνιο έστω κι αν οι σχέσεις δεν εμφανίζονται ακόμα αμοιβαίες και ισότιμες. Την ενδογενή ωστόσο δυναμική επιχειρεί να αξιοποιήσει η ευρωπαϊκή πολιτική που προωθεί προγράμματα και πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη σχέσεων διασυνοριακής συνύπαρξης, συνεργασίας και επικοινωνίας.²⁹

Γενικότερα, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι προς το παρόν αναπτύσσονται οικονομικές και πολιτισμικές δράσεις προσαρμοσμένες στην πολιτισμική και περιβαλλοντική φυσιογνωμία και ταυτότητα της περιοχής. Σε μερικά μάλιστα χωριά (π.χ. Καπέσοβο, Μονοδέντρι, Άνω Πεδινά) γίνεται εμφανής η δυναμική μιας πολιτισμικής δράσης που αναιρεί την εικόνα του πολιτισμικού κενού που αποτύπωσαν οι έρευνες της δεκαετίας του '60 (Théophilou 1983). Σημειώνεται ενδεικτικά ότι διάφορες πολιτισμικές ομάδες, οι κάτοικοι των νεότερων κυρίως ηλικιών και άλλοι φορείς εμφανίζονται να αναλαμβάνουν δη-

μιουργικές πρωτοβουλίες που αποσκοπούν στη διαφύλαξη και την ορθολογική διαχείριση της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς.³⁰ Η συντήρηση π.χ. του τέμπλου του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο, η δημιουργία Λαογραφικού Μουσείου και Περιβαλλοντικού Κέντρου (Κήποι, Κουκούλι), η ανάπτυξη σύγχρονων πολιτισμικών θεσμών και δράσεων (π.χ. οι θεατρικές παραστάσεις στο Καπέσοβο κατά τους θερινούς μήνες, οι εικαστικές εκθέσεις της Ριζαρείου Σχολής στο Μονοδέντρι, οι μουσικές βραδιές, ο κινηματογράφος στα Άνω Πεδινά), τα πανηγύρια και οι γιορτές αποτελούν μερικά στοιχεία της σύγχρονης πολιτισμικής έκφρασης και δυναμικής των Ζαγορισίων.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε ότι οι λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης αρκετών τουλάχιστον χωρικών ενότητων του Ζαγοριού πηγάζουν από την ιστορικά διαμορφωμένη, ισχυρή και πολλαπλώς σήμερα διαπραγματεύσιμη τοπική πολιτισμική ταυτότητα. Τα χαρακτηριστικά της τελευταίας προσδιορίζονται, όπως σημειώθηκε ήδη, από την προσαρμοστικότητα στους οικολογικούς παράγοντες (στην προκειμένη περίπτωση την ορεινότητα), από την τάση κινητικότητας των ανθρώπων και από την επικράτηση της συμβιωτικής λογικής με όλες τις εθνοφυλετικές και άλλες ομάδες που μοιράζονται τον ευρύτερο χώρο. Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά συνεχίζουν να αποτελούν τα προσδιοριστικά στοιχεία της ζαγορίσιας κοινωνίας και να συνθέτουν τις «σταθερές» μιας δυναμικής, πραγματικής ή συμβολικής, που καθιστά τον Ζαγορίσιο δρων ιστορικό υποκείμενο.

Ας σημειωθεί ότι αντίστοιχες διαπιστώσεις καταθέτουν και άλλες, παλαιότερες ή νεότερες, εμπειρικές έρευνες για την αγροτική Ελλάδα.³¹ Σε ένα σημαντικό βαθμό αναιρούνται τα συμπεράσματα που είχαν διατυπωθεί τριάντα χρόνια πριν και που κατέληγαν στη διαπίστωση της οριστικής ερήμωσης και περιθωριοποίησης των ορεινών κοινοτήτων και ευρύτερα των τοπικών αγροτικών κοινωνιών (Μεντράς 1956/1960). Σε γενικές γραμμές, οι νεότερες έρευνες όλο και συχνότερα εντοπίζουν την αυξανόμενη τάση εκδήλωσης μιας ενδογενούς δυναμικής και αντίστασης των τοπικών αγροτικών κοινωνικών απέναντι στις καθιερωμένες διαδικασίες αφομοίωσης. Διαπιστώνουν επίσης μια αξιοσημείωτη επινοητική ικανότητα ως προς την αναζήτηση διεξόδων στη κρίση και τη διαμόρφωση απρόβλεπτων και διαφορετικών λογικών προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς.³²

Οι προαναφερόμενες ενθαρρυντικές τάσεις δεν είναι δυνατόν από μόνες τους να δρομολογήσουν την ένταξη στις διαδικασίες της ενσωμάτωσης και της συνολικής ανάπτυξης των όρων για τη συντήρηση και την ορθολογική αξιοποίηση του ορεινού φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος. Υποδεικνύουν όμως το πλαίσιο που πρέπει να αναπτύξει και να υλοποιήσει μια περιφερειακή πολιτική για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Και αυτό στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, στη λογική της ενδυνάμωσης και της αξιοποίησης της δυναμικής των ιδίων των τοπικών κοινωνιών, στο σεβασμό της πολιτισμικής φυσιογνωμίας του τόπου και την ανάπτυξη των προϋποθέσεων γνώσης, διατήρησης και ορθολογικής αξιοποίησης της ορεινής πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς. Προς αυτή την κατεύθυνση βρίσκεται η εναλλακτική μορφή τουρισμού (του οικολογικού και πολιτισμικού π.χ. τουρισμού), η οποία μπορεί να εξαντλήσει τα όρια της κυρίως στο ορεινό ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον,³³ αρκεί να συμβαδίζει με τις δυνατότητες, τις αντοχές και τις πολιτισμικές δεσμεύσεις του ίδιου του ορεινού κόσμου.

τιση πάνω στα αντικείμενα του αγροτουρισμού, των βιοκαλλιεργειών, της παραδοσιακής αλιείας, της παραγωγής αγροτικών προϊόντων, της μελισσοκομίας κ.τ.λ. Το έργο υπαγορεύτηκε από την ανάγκη ανάπτυξης εκείνων των προϋποθέσεων που θα ενισχύουν και θα αναγεννούν παγιωμένες στη συνείδηση των ανθρώπων του συγκεκριμένου χώρου σχέσεις συνεργασίας και συμβίωσης και θα προωθούν τη μεθοδική, αγροτική επιβίωση και ποιότητα ανάπτυξης. Υπαγορεύτηκε επίσης από την ανάγκη να αναπτυχθεί η δυνατότητα κατάρτισης εξειδικευμένου στελεχικού δυναμικού που θα στηρίξει διασυννοριακές αγροτικές επιχειρήσεις με ποιοτικά προϊόντα. Τονίζεται ότι, αν και στο επίπεδο των προθέσεων σχεδιάζεται η ανάπτυξη μιας αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής ικανής να δρομολογήσει την αειφόρο ανάπτυξη με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής, στην πράξη δεν έχουν αναπτυχθεί η αντίστοιχη υποδομή, η στρατηγική και, βεβαίως, το ανθρώπινο εξειδικευμένο δυναμικό τους. Η υλοποίηση του προαναφερόμενου έργου έγινε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων και Τμήμα Μαθηματικών, με τη συνεργασία της Κτηνιατρικής Σχολής του Γεωργικού Πανεπιστημίου Τυράνων και του Τμήματος Γεωπονίας του Γεωργικού Πανεπιστημίου Τυράνων. Το έργο έχει παραδοθεί και καταχωρίζεται ήδη στο Διαδίκτυο (web page: <http://agrotica.usa.uoi.gr>). Για μια συνοπτική παρουσίαση του έργου βλ. Μπάδα 2001.

30. Αρκετές επίσης εκδηλώσεις γίνονται στα πλαίσια της γενικευμένης τάσης του φολκλорισμού. Όμως και αυτές θα πρέπει να τις προσεγγίσουμε με προσοχή, διότι συχνά η αναβίωση πολιτισμικών μορφών και εκδηλώσεων του παρελθόντος δεν αποτελεί μόνο το προϊόν ενός ηγεμονικού πολιτισμικού λόγου, αλλά και το προϊόν μιας πολιτισμικής διαδικασίας μέσα από την οποία οι τοπικές κοινωνίες αναδεικνύουν τη φολκλорισμένη παράδοση σε συμβολική επίσης ρητορική για τη συγκρότηση της ιδιαίτερης τοπικής τους ταυτότητας. Για την ανάπτυξη του προβληματισμού σχετικά με το φαινόμενο του «φολκλорισμού», για τις χρήσεις και καταχρήσεις της παράδοσης, βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση, μεταξύ άλλων, των Α. Κυριαζίδου-Νέστορος και Μ. Γ. Μερακλή (1980). Βλ. ωστόσο Καντατζόγλου & Κοβάνη 1999. Για τη σύνδεση του φαινομένου με τον τουρισμό, βλ. Μερακλή 1972, σ. 27-38, και Γαλάνη-Μουτάφη 1955 (βλ. επίσης στο παρόν άρθρο, σημ. 21).

31. Παρουσίασή τους έχει γίνει στο Damianakos 1978. Επίσης βλ. Κοβάνη 1986, Κουρούκλη 1978 και Λαμπίρη-Δημάκη 1984.

32. Δαμιανάκος κ.ά. 1997. Βλ. επίσης Burgel 1987 και Ντισιάκος 1995.

33. Η ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική θεωρεί τις ορεινές περιοχές ως τις πλέον κατάλληλες για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Από γεωμορ-

φολογική άποψη, οι ορεινές περιοχές της Περιφέρειας Ηπείρου καλύπτουν το 74,2% της συνολικής της έκτασης. Η κύρια ζώνη των ορεινών όγκων εκτείνεται κατά μήκος του ανατολικού ορίου της Περιφέρειας στους Νομούς Ιωαννίνων (Ζαγόρι, Μέτσοβο, Κόνιτσα, βόρεια Τζουμέρκα) και Άρτας (κεντρικά και νότια Τζουμέρκα) και θεωρείται ότι ενέχει τη δυναμική της τουριστικής ανάπτυξης με βάση τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που διαθέτει (παραδοσιακούς οικισμούς, ιστορική-πολιτιστική κληρονομιά, περιοχές φυσικού κάλλους κ.τ.λ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ε. (1979), «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός», στο Ασδραχάς, Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα, σ. 214-215.
- Αραβαντινός, Σ. (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β', εν Αθήναις.
- Αράπογλου, Μ. (1981), *Ζαγόρι. Μηχανισμοί λειτουργίας ενός ελληνικού ορεινού χώρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre.
- Ασδραχάς, Σπ. (1986), «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων της τουρκοκρατίας», *Τα Ιστορικά*, 5: 45-62.
- Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (1995), «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές, δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 104-111.
- Βαρτζώκας, Γ. (1982), *Ζαγορίσια δημοτικά τραγούδια*, Γιάννινα.
- Βαφειάδης, Γ., Κοντογεώργος, Χ., Παπακωσταντινίδης, Λ. (1992), *Αγροτουρισμός και ισόρροπη ανάπτυξη*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος.
- Βιζουκίδης, Π. (1927), «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2: 53.
- Boissevain, J. (επιμ.) (1966), *Coping with Tourists. European Reaction to Mass Tourism*, Oxford: Beghahn.
- Boissevain, J. (επιμ.) (1992), *Revitalizing European Rituals*, London: Routledge, «Εισαγωγή».
- Burgel, G. (1987), «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Burke, P. (1987), *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Γαλάνη-Μουτάφη, Β. (1955), «Προσεγγίσεις του τουρισμού, το επινοημένο και το αυθεντικό», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 28-39.
- Campbell, J. (1964), *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford.
- Chartier, R. (1988), *Cultural History: Between Practices and Representations*, Cambridge: Polity Press.
- Cohen, A. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, London: Tavistock.
- Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.) (1987), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξοσσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δαμιανάκος, Σ. (1987), *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, ελλην. μτφρ. Γ. Σπανού, Αθήνα: Πλέθρον.
- Damianakos, S. (1978), *Etudes rurales et monographies locales en Grèce*, Paris: CNRS.
- DeGruau, M. (2001), *Ανθρωπογεωγραφία*, ελλην. μτφρ. Γ. Πρεβελάκη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Εργολάβος, Σ. (1993), *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα.
- Ευστράτογλου-Τοδούλου, Σ. (1999), «Η κοινωνικοοικονομική ταυτότητα των ορεινών περιοχών και η πρόκληση για την ανάπτυξή τους», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών: Τα βαλκανικά βουνά»* (Καρπενήσι, 16-18 Μαΐου 1997), Αθήνα, σ. 84-95.
- Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Culture*, New York: Basic Books.
- Herzfeld, M. (1991), *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton: Princeton University Press.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (1987) (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ιωαννίδου, Ν. Ι. (1955), *Διαθήκη του εκ Ζαγορίου Ηπείρου Γ. Ριζάρη*, Αθήνα.
- Καραβίδας, Κ. Δ. (1977), *Αγροτικά, μελέτη συγκριτική*, εισαγ. Ν. Μουζέλη, Αθήνα: Παπαζήσης (φωτ. ανατ. από την έκδοση του 1931).
- Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.) (1999), *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/Πλέθρον.
- Kahl, Th. (1999), «Die Zagori-Dörfer in Nordgriechenland: Wirtschaftliche Einheit - ethnische

- Vielfalt», *Ethnologia Balkanika*, 3: 103-120.
- Καυτατζόγλου, Ρ., Κοβάνη, Ε. (1999), «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην αγροτική Ελλάδα», στο Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/Πλέθρον.
- Κοβάνη, Ε. (1986), *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κοκκώσης, Χ. (1995), «Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 21-27.
- Κομύλης, Π. (1995), «Τουριστική πολιτική και περιοχές ολοκληρωμένης τουριστικής ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 77-80.
- Κοντογιώργης, Γ. Δ. (1982), *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
- Κουρούκλη, Μ. (1978), «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 2.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., Μερακλή, Μ. Γ. (1980), «Οι ρίζες μας: έλεγχος ενός κοινού τύπου της νεοελληνικής ιδεολογίας», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και γενικής Παιδείας*, 4β.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1984), «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, 23.
- Λαμπριδής, Ι. (1971), *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τόμ. Β', «Ζαγοριακά», Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Μάττας, Κ., Τζουραμάνη, Ε. (2001), *Αγροτουρισμός*, CD-rom, Interreg II, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (βλ. και <http://agrotica.usa.uoi.gr>).
- Μεντζάς, Ε. (1956), «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9: 60.
- Μερακλής, Μ. Γ. (1972), «Τι είναι ο Folklorismus», *Λαογραφία*, 28: 27-38.
- Μέρτζιος, Γ. Α. (1991), *Λάιστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη.
- Μπάδα, Κ. (1997), «Η ανάπτυξη της ερητορικής της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία (Βασιλική Ναυπακτίας)», *Ναυπακτικά*, Θ: 183-212.
- Νικολαΐδης Ι. (1982), *Ζαγόρι*, Ιωάννινα.
- Νιτσιάκος Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διαρκείας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (επιμ) (1998), *Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία του Ν. Ιωαννίνων*, Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Οικονομίδου, Π. (1979), *Ελαφότοπος Ζαγορίου, Διαθήκαι ενεργετών και άλλα ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα.
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1992), *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας «Η ελληνική κοινότητα»*, Ιωάννινα.
- Παπαγεωργίου, Γ. (1987), «Προσπάθειες για την ίδρυση "Πανεπιστημίου" στην επαρχία Ζαγορίου», *Δωδώνη*, ΙΣΤ (1).
- Παπαγεωργίου, Γ. (1995), *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα, σ. 187.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1997), «Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου: σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Παπαταξιάρχης, Ε., Κομνηνού, Μ. (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σάρρος, Δ. (1927), «Ζαγοριακών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2: 286-301.
- Σταματοπούλου, Χ. (1999), *Ζαγόρι. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Smith, V. (επιμ.) (1977), *Host and Guests. The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, «Εισαγωγή».
- Steward, J. (1955), *Theory of Cultural Change*, University of Illinois Press.
- Τζιόβας, Δ. (1978), *Κοινωνική συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγορίου*, Γιάννενα (πολυγραφημένο κείμενο).
- Théophilou, M. (1983), *La vie agro-pastorale dans un village montagnard d'Epire. Problèmes de développement socio-économique*, Thessalonique.
- Τσουντάς, Κ. (1988), *Εξάριση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χαρίσης, Β. (1979), *Ζαγοροχώρια*, Αθήνα.
- Χατζημυχάλη, Α. (1957), *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα.